

ЛЕКЦІЇ 2-3

ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ЗБИРАННЯ Й ВИВЧЕННЯ ГОВОРІВ

Джерела вивчення говорів. Основним джерелом вивчення місцевих говорів є сучасна, зафіксована певним чином, жива усна розмовна мова в усій її діалектній розмаїтості. Найточніші фіксації усної розмовної мови здійснюються за допомогою спеціальних звукозаписувальних апаратів (наприклад, магнітофонів). Такі записи в усій повноті відбивають навіть найменші нюанси живого мовлення. Перевага їх також у тому, що вони зберігаються дуже довго й у процесі дослідження можуть бути відтворені безліч разів. Проте й ці записи при оформленні діалектологічного дослідження все-таки доводиться переносити на папір, зображувати їх за допомогою певної системи графічних знаків, так званої фонетичної транскрипції.

Величезний матеріал з української діалектології зібрано в численних діалектологічних дослідженнях української мови. До багатьох із цих праць додаються зразки зв'язної мови різних жанрів, словники місцевих слів, дослідження яких може значно поповнювати ті відомості про місцеві говори, що подаються в самих працях.

Надійним джерелом для різних діалектологічних досліджень є діалектологічні атласи, у великій нагоді можуть стати діалектологіві також різноманітні етнографічні та фольклорні матеріали. Подекуди вони є єдиними свідченнями про українську діалектну мову певних місцевостей свого часу.

Крім того, під час дослідження окремих мовних рівнів (лексики, фразеології, а частково граматики і навіть фонетики) етнографічні та фольклорні матеріали можуть бути досить надійними джерелами, особливо якщо вони коригуватимуться також власне діалектологічними даними. Останнє найбільшою мірою стосується зразків усної народної творчості, зокрема пісень, які в багатьох випадках переносяться з однієї місцевості в іншу з дотриманням діалектних особливостей, що можуть бути й не властивими тій місцевості, де ця пісня заново побутує.

Графічні системи, якими користувалися для записування діалектних, етнографічних, фольклорних матеріалів, різняться між собою. Якщо етнографи й фольклористи в своїх записах часто користувалися звичайним письмом, то діалектологи використовували різні системи фонетичного письма, так званої фонетичної транскрипції.

Фонетична транскрипція. Фонетична транскрипція служить засобом для якнайточнішого відбиття на письмі звукових особливостей живої мови. Вона є системою графічних знаків, побудованою за суто фонетичним принципом, згідно з яким кожен знак (літера) може бути використаний для позначення лише одного звука, а кожен звук завжди мусить позначатися тим самим графічним знаком; причому для позначення різних позиційних варіантів звуків у фонетичній транскрипції використовують також окремі знаки.

У діалектологічних записах української мови та діалектологічних дослідженнях відбиваються різні системи фонетичної транскрипції.

Переважає більшість систем фонетичної транскрипції, використовуваних в українській діалектологічній літературі, побудована на базі українського національного алфавіту, але в ряді праць, зокрема присвячених південно-західним діалектам, використовуються й транскрипції, побудовані на базі латинського алфавіту, в тому числі й так звана міжнародна фонетична транскрипція.

Методи збирання діалектного матеріалу. Під час збирання матеріалу для діалектологічних досліджень в основному користуються двома методами: анкетним і експедиційним.

Анкетний метод. Спеціально опрацьовані діалектологічні програми або анкети на певні теми розсилаються на місця кореспондентам (найчастіше вчителям, студентам-заочникам), які й заповнюють їх згідно з інструкцією, що обов'язково додається до програми чи анкети. Цей метод використовують тоді, коли протягом порівняно короткого часу необхідно зібрати діалектний матеріал на певну тему з великої території, що не під силу одній людині чи групі наукових працівників.

Експедиційний метод. Для збирання діалектного матеріалу за певною програмою у визначені заздалегідь населені пункти надсилається експедиція зі спеціально підготовлених людей, які на місці за порівняно короткий час можуть зібрати значні матеріали високої якості. Цей метод значно ефективніший від анкетного, бо забезпечує найбільш можливу точність діалектних даних. Тому ним найчастіше користуються при збиранні матеріалів для особливо важливих наукових праць, наприклад для діалектологічних атласів, монографічних досліджень тощо.

Експедиційний метод передбачає безпосереднє спілкування дослідників з носіями діалекту й фіксацію мовленнєвих особливостей за допомогою звукозаписувальної техніки.

Вимоги до організації роботи експлораторів:

1. Інтерв'юер повинен чітко виконувати план діалектологічної роботи, дотримуючись інструкційних приписів.

2. У спілкуванні з носіями говору повинен демонструвати доброзичливість і відкритість.

3. Фіксуючи відповіді респондентів, слід занотовувати таке:

✓ якщо в обстежуваній говірці відсутня назва (відповідь) у зв'язку з відсутністю реалії чи поняття, про яке йдеться в певному питанні, то про це так і треба написати відповідно до номера цього питання;

✓ слід нотувати різні відомості про вживання тієї чи іншої назви-відповіді, зокрема те, що цю назву знають і вживають представники старшого покоління, що назва вже виходить чи майже вийшла з ужитку і її ще пам'ятають найстаріші мешканці села, що назва усвідомлюється як літературна й поширилася в говірці з якогось певного часу, що серед одержаних двох чи трьох синонімічних назв для позначення якогось поняття одна з них є традиційною, а інша – пізнішим інодіалектним чи іншомовним запозиченням або запозиченням з літературної мови, що назва нова тощо;

✓ при назвах-відповідях, які самі по собі однозначно не вказують на граматичний рід (типу *путь*, *жолудь*) чи на якусь іншу граматичну ознаку, треба подавати відомості й про відповідну його граматичну характеристику;

✓ намагатися фіксувати докладні відомості про стилістично марковані назви-відповіді (*згрубіле*, *зневажливе*, *лайливе*, *сороміцьке слово*);

✓ усі відповіді на запитання треба фіксувати чітко, виразно й розбірливо, не вдаючись до будь-яких скорочень.

4. Записи мають бути паспортизованими, при цьому треба вказувати прізвище, ім'я, по батькові інформатора (повністю), рік народження, освіту, рід занять, національність.

5. Усі записи слід подавати на основі однієї системи фонетичної транскрипції, у якій, крім звичайних букв української абетки, використовуються знаки точної передачі звукового мовлення.

Вимоги до інформаторів.

Респондентами мають бути обов'язково типові носії говірки обраного для обстеження населеного пункту, які довго не перебували поза своїм говірковим оточенням, не працювали тривалий час в інших селах або містах; люди з гарним слухом, без мовних вад. Для забезпечення повноти,

правильності відповідей на всі питання доцільно інтерв'ювати декількох оповідачів, сільських фахівців.

Оповідач має бути знавцем народної традиційної матеріальної та духовної культури своєї місцевості.

Зібрані матеріали повинні відбивати динаміку змін лексико-семантичних систем на сучасному етапі розвитку говірки. Тому необхідно добирати інформаторів з різних вікових груп і різної статі (як зі старшого покоління, так і з молодшого).

Методи діалектологічних досліджень. Основними методами дослідження діалектного матеріалу є описовий, або монографічний, і метод лінгвістичного картографування, або лінгвістичної географії.

Найпоширеніші в українській діалектологічній літературі дослідження виконані описовим методом. Вони спричинені необхідністю вивчення закономірностей живої народної мови, виявлення діалектних явищ української мови на всьому терені її поширення. Монографічне діалектологічне дослідження може здійснюватися в двох планах: синхронному (суто описовому) і діахронному (порівняльно-історичному).

Синхронний аспект дослідження діалектів полягає в описі сучасного (чи взагалі монохронного, одночасного) стану мовної системи місцевого говору або окремих діалектних явищ безвідносно до їхнього історичного розвитку.

Діахронний же аспект передбачає не тільки опис сучасного стану системи місцевого говору чи окремих діалектних явищ, а й дослідження історії мовної системи місцевого говору, її окремих ділянок, окремих діалектних явищ. Тому в діахронному діалектологічному дослідженні завжди наявні широкі зіставлення й порівняння як з наці-ональною літературною мовою й іншими місцевими говорами, так і з даними історії досліджуваної мови та споріднених мов. Особливо важливим у дослідженнях цього типу є залучення даних пам'яток історії мови, що були написані на території, охоплюваній монографічним дослідженням.

У наявних працях з української діалектології синхронний і діахронний аспекти дослідження звичайно взаємопов'язані між собою.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

ЗАГАЛЬНІ

ПІДНАРІЧЧЯ – одиниця територіальної диференціації діалектної мови, проміжна між говіркою (групою говірок) і наріччям, тобто говір чи діалект.

РІЗНОРІЧЧЯ – одиниця територіальної диференціації діалектної мови, співвідносна з сучасним терміном група говірок.

РЕДУКТИВНА ГОВІРКА – тип діалектної системи, котра зазнала чи зазнає структурних змін через звуження сфери її функціонування заступленням сусідніми говірками або літературною мовою через відчутне руйнування мікросоціуму носіїв говірки (до заселення, переселення).

ВОКАЛІЗМ – сукупність голосних фонем певної мови чи діалекту.

КОНСОНАНТИЗМ – сукупність приголосних певної мови чи діалекту.

ЕНДЕМІЗМ, ЕНДЕМІЧНЕ ЯВИЩЕ – лінгвема локального побутування, яка не повторюється в жодному іншому ареалі.

ІДІОЛЕКТ – сукупність формальних і стилістичних особливостей, властивих мові окремого індивіда.

ІНТЕРДІАЛЕКТ (НАПІВДІАЛЕКТ) – проміжний діалект, який служить засобом міждіалектного спілкування.

КОЙНЕ – різновид мови, яку використовують для спілкування носії різних діалектів або мов

ЛІНГВОГЕОГРАФІЯ

АРЕАЛ – територія поширення певного діалектного явища

АРЕАЛОГІЯ – розділ мовознавства, який за допомогою лінгвогеографічних методів досліджує мовні явища

КАРТА АТОМАРНА – діалектологічна карта, на якій показано одне мовне явище

КАРТА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА – карта поширення окремих діалектологічних явищ

КАРТА СИНТЕТИЧНА – діалектологічна карта, на якій у вигляді ізоглос показано ареальну диференціацію сукупності явищ

ІЗОГЛОСА – умовна лінія, яка окреслює територію поширення певного мовного явища на лінгвістичній карті. Розрізняють: ізофони – виділяє фонетичне явище; ізоморфи – морфологічне, ізосинтакси – синтаксичне, ізолекси – лексичне, ізосеми – семантичне явище

Карта наріч української мови

ПАСМО ІЗОГЛОС – умовні лінії (ізоглоси), які дуже близько проходять одна від одної (або збігаються чи накладаються) на лінгвістичній карті та свідчать про межу певної мовної системи.

ДІАЛЕКТНА ЗОНА – територія поширення комплексу діалектних явищ, які не протиставляються іншим територіям і характеризуються власне діалектними рисами

ДІАЛЕКТНИЙ КОНТИНУУМ – територія поширення діалектної системи.

ЗОНА ВІБРАЦІЇ – діалектне пограниччя, якому властива певна кількість рис іншого говору.

ЗОНА МАРГІНАЛЬНА – зона віддаленого від центру діалектного континууму

ЗОНА ПЕРЕХІДНА – діалектна зона, у якій відчутна взаємодія від центру діалектного континууму

ЗОНА ЦЕНТРАЛЬНА – зона діалектного континууму, в якій наявні найвиразніші особливості

ІНТЕРФЕРЕНТНА ЗОНА – діалектна зона, у якій трапляється накладення одних діалектних явищ на інші.

ЕКСПЛОРАТОР – особа з філологічною освітою, спеціально підготовлена для проведення експедицій та збору діалектних та фольклорних записів

ФОНЕТИКА

ГІПЕРИЗМ виникає в результаті зіткнення двох мовних систем при міжмовній та інтердіалектній взаємодії як заперечення, виведення помилкових мовних форм, котрі стають органічною складовою діалектної системи, проте деякі з них можуть усвідомлюватися й виправлятися.

На акцентуаційному рівні гіперизм виникає внаслідок тісної взаємодії діалектних систем із фіксованим та вільним наголосом.

АКАННЯ

У південно-східних та поліських говорах.

УКАННЯ

Заміна звука [o] на [u] внаслідок нерозрізнення в ненаголошеній позиції. Розрізняють сильне й помірне укання.

Сильне укання — нейтралізація протиставлення [o] — [u] в усіх позиціях незалежно від фонетичного оточення; помірне — часткова, позиційно обмежена заміна лише перед складами з голосними [u] та [i].

ЦЕКАННЯ І ДЗЕКАННЯ — зміна приголосного [т] або [д] при його пом'якшенні на м'який [ц'] або [дз'].

АПОКОПА (грец. *apokore* ‘відсікання’) — явище відпадання одного або кількох звуків у кінці слова.

СИНКОПА випадання голосного звуку або групи звуків у слові між приголосними (синонім: *елізія*).

ПЕРЕЗВУК – перехід [а] в голосні переднього ряду [е], [и], [і] під впливом попереднього [j].

АСИМЛЯЦІЯ – артикуляційне уподібнення звуків один до одного в межах слова.

АФЕРЕЗА – відпадання початкового звуку при міжсловному збігу голосних.

ВСТАВНІ ГОЛОСНІ з’являються для уникнення збігу голосних

ПРИСТАВНІ ГОЛОСНІ і, и, о

ПРОТЕТИЧНІ ПРИГОЛОСНІ

Середньонаддніпрянські говори.

КОНТАМІНАЦІЯ – схрещування двох мовних одиниць, які одночасно спливають у свідомості мовця за потреби позначення певного поняття чи ситуації і внаслідок цього тісно поєднуються в межах однієї мовної одиниці

ЕПЕНТЕЗА – вставка: поява неетимологічного звуку між двома іншими для полегшення переходу між артикуляцією різних звуків:

ДЕ(ДИС-)ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ - втрата м'якості

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ – огублення

[i], [a] > [o], [y]:

ДОРСАЛЬНО-ПАЛАТАЛЬНА ВИМОВА – вимова пом'якшених свистячих з відтінком шепелявості.

ДИФТОНГ – тип звуку, що складається з двох голосних.

МОНОФТОНГ, МОНОФТОНГІЗАЦІЯ

Це простий голосний звук, на відміну від складних голосних звуків – дифтонгів, трифтонгів.

ЕНКЛІТИКА – слово без наголосу, що стоїть після наголошеного слова, утворюючи з ним акцентну єдність

ПРОКЛІТИКА – ненаголошене слово, яке стоїть перед словом, що має наголос, і примикає до цього слова в плані наголошування.

РЕДУПЛІКАЦІЯ – повтор, повне або часткове повторення кореня, основи або всього слова з деякими змінами звуків як спосіб творення нових слів, фразеологізмів, синтаксичних конструкцій.

СУБСТИТУЦІЯ – заміщення одного звуку іншим
Південно-східні говори:

ЛЕКСИКА

РЕГІОНАЛІЗМ – елемент діалектної мови, територія побутування якого обмежується однією чи декількома говірками або невеликим ареалом.

ЕТНОГРАФІЗМ – різновид лексичного діалектизму, назва предмета, поняття, характерного для побуту певної етнічної групи чи культурно-етнографічного регіону

ГРАМАТИКА

ГРАМАТИЧНА АНАЛОГІЯ

Часто у дієсловах: дієслова І дієвідміни – аналогічно до дієслів II дієвідміни

ПЕРФЕКТ – минулий довершений час: означає дію, яку почали виконувати до моменту мовлення, але результат цієї дії наявний і в момент мовлення.

ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТ – давноминулий час.

СУПЛЕТИВІЗМ – творення форм одного слова за допомогою різних основ .

ХИТАННЯ В РОДІ – перехід іменників одного роду в інший унаслідок перерозподілу типів відмінювання за родовою належністю та дії граматичної аналогії.